

૭૬૮

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ બાલરાહિત્યમાળા

છેલ્લો પાઠ

1600055

સંપાદન:

ગિજુભાઈ
તારાબેન

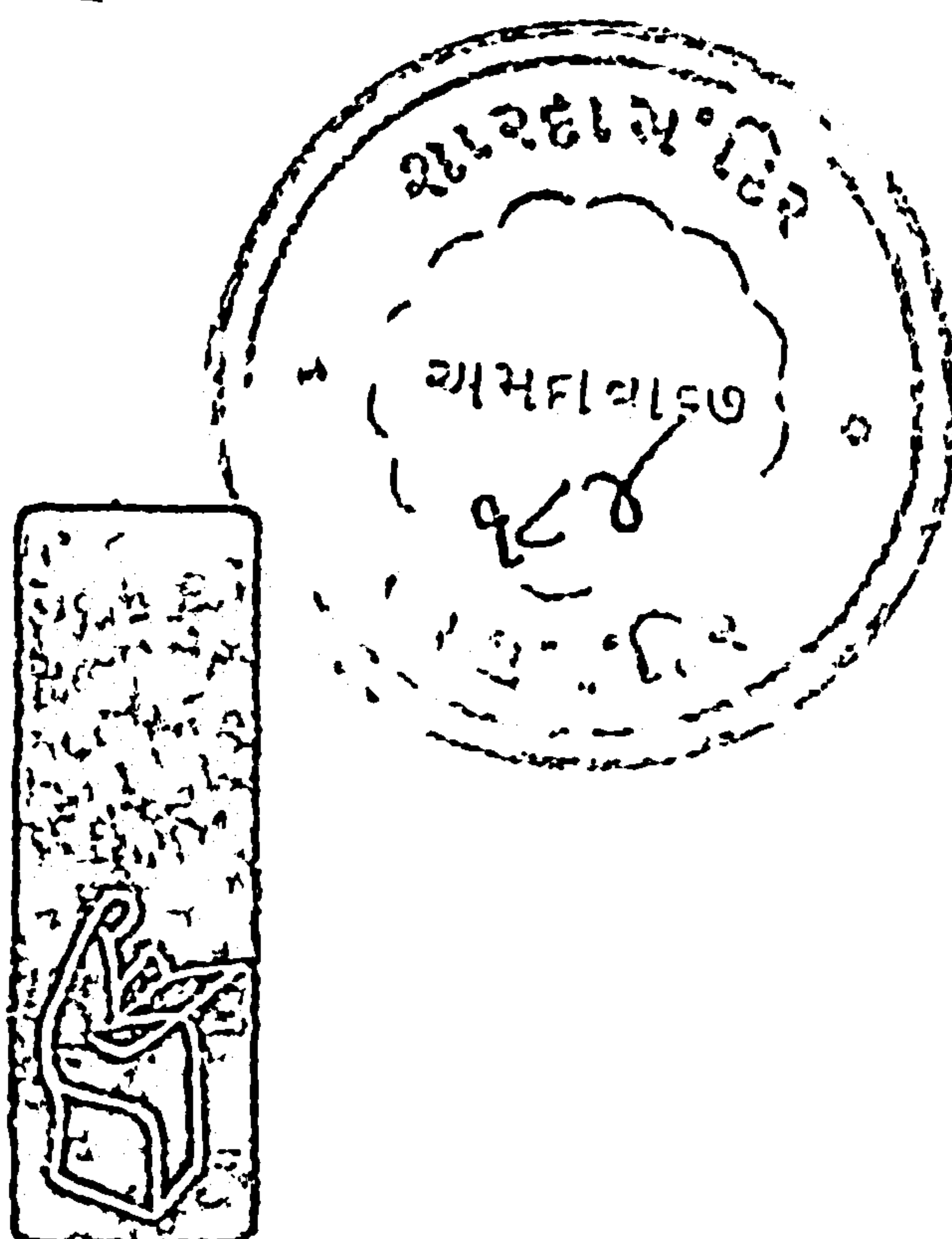

સંપાદકો : ગિજુભાઈ અને તારાબેન

છેલ્લો પાઠ

: લેખક :

ગિજુભાઈ

: પ્રકાશક :

આર. આર. શેઠની કંપની

સુખર્ષ-૨ ૦ અમદાવાદ-૧

પ્રકાશક

ભગતભાઈ ભુરાલાલ શેઠ
આર. આર. શેઠની કંપની
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨
ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૧

© પ્રકાશકનાં

મુદ્રણ સાતમું :
ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૬

મૂલ્ય પચાસ પૈસા

[૮૦ પુસ્તકોના સેટના રૂ. ૪૦-૦૦]

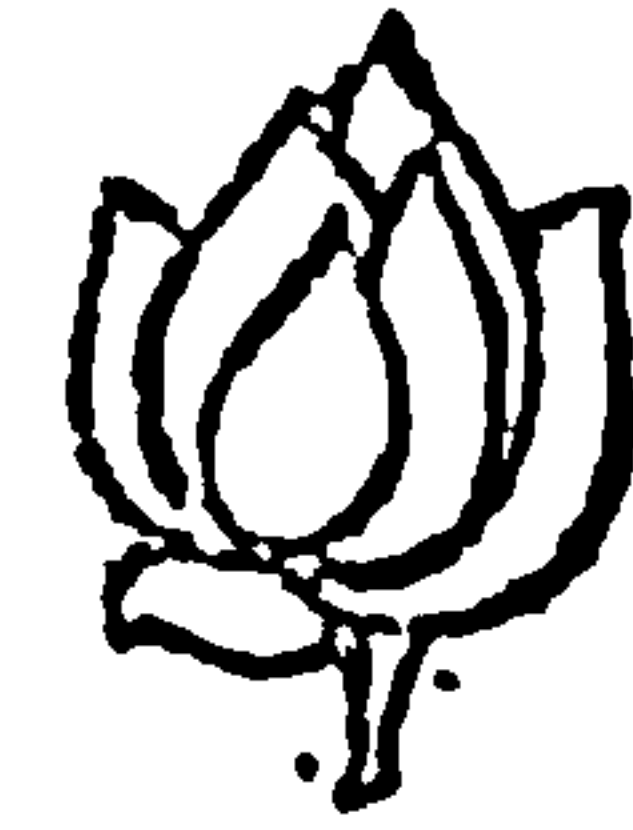
મુદ્રક

જીગણદાસ સી. મહેતા
શ્રી પ્રવીણ પ્રિન્ટરી
સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ
બાલસાહિત્યમાળા

પુસ્તક ૭૬ મું

અંતુકે મ

કામાચારૂ . . . ૩
થીઆસાં . . . ૧૭
આલસસ અને ક્રાન્સ રૂપ

છેલ્લો પાઠ

કામાચારૂ

એનું નામ કામાચારૂ હતું. કામાચારૂ વાને ગોરો ને ડિલે પાતળો હતો. જેવાં બધા જાપાનીઝોનાં નાક હોય છે તેવું એનું નાક હતું. કપાળ કાંઈક વધારે વિશાળ અને નેણ ખૂબ ભરેલાં હતાં. કામાચારૂ હાથમાં લાકડી રાખતો. ચાલે ત્યારે કોઈ વાર બહુ ઉતાવળો તો કોઈ વાર સાવ ધીમો ચાલતો.

કામાચારૂ બહાર નીકળે ત્યારે છોકરાઓ સામે દોડી તેને નમસ્કાર કરતા. ઠોઠ છોકરાઓ, તોફાની છોકરાઓ, હોશિયાર છોકરાઓ બધા છોકરાઓ તેને જોઈ હરખાતા હરખાતા તેની પાસે ઊભા રહેતા. કોઈ કોઈ તો તેની લાકડી

લઈ ને હવામાં ઉછાળતા; ફોઈ તો તેના દોસ્ત-
દારો હોય એમ તેની આંગળી થોભીને ચાલતા.
છોકરાઓ તેને ઘોલાવતા ત્યારે તેને નામે જ
ઘોલાવતા; ‘એ કામાચારૂ !’ એટલું જ કહેતા.
કેમ જાણે કામાચારૂ તેમનો ભાઈ હોય કે કાકો-
મામો હોય ! કામાચારૂને નામે ઘોલાવે ત્યારે
તે ખુશી થતો. ખીજાઓ પેઠે તે છેડાઈ પડતો.
નહિ અગર ભવાં ચડાવતો નહિ.

કામાચારૂ હતો તો માસ્તર; બધા માસ્તર
જેવો જ તે માસ્તર હતો. કોળેની શાળામાં તે
ઘતિહાસ ભણાવતો. કહેવાય છે તેમ છોકરા-
ઓને ન ગમે એવો વિષય તે ભણાવતો. છતાં
કામાચારૂ છોકરાઓને બહુ જ વહાલો હતો.
ઘતિહાસ કોણ જાણે કેવો રસિક ભણાવતો કે
મોટા માસ્તરે જ તેને ઘતિહાસશિક્ષક બનાવ્યો
હતો. દરેક વર્ગમાં તે એક એક કલાક ઘતિ-
હાસનો લેતો. દરેક વર્ગમાં ઘતિહાસનો સમય
એટલે ભારે મજાનો સમય, ભારે આનંદનો
સમય; અને છતાં જ્યારે ઘતિહાસનો વર્ગ
ચાલતો હોય ત્યારે વર્ગમાં એટલી બધી શાંતિ
હોય કે ટાંકણી ભોંય ઉપર પડે તોપણ સંભ-

ળાય ! એકેએક છોકરો કે છોકરી એક મટકું પણ માર્યા વિના કામાચારૂનો પાઠ સાંભળ્યા જ કરે. વરસાદ પડતો હોય ને ચાતક ઉધાડે મોંએ પાણી પીધા જ કરે, એમ કામાચારૂનું બોલવું છોકરાઓ સાંભળ્યા જ કરે. ઇતિહાસનો સમય ક્યારે પૂરો થાય એની કોઈ ને ખબર જ ન પડે. સમય પછી પણ નિશાળની પરસાળમાં કામાચારૂ ફરતાં છોકરાં ફરી વળે અને કામાચારૂ કંઈ ને કંઈ સંભળાવતો હોય.

કામાચારૂ જપાનનો ઇતિહાસ ભણાવતો. જપાનના જૂના રહેવાસીઓએ કેવાં કેવાં પરાક્રમે કરેલાં તેની વાતો કહેતો. જપાનની જૂની કળાની, જપાનના જૂના ધર્મની, જપાનના જૂના સાહિત્યની, જપાનની સામે આવેલી મોટી મોટી લડાઈઓની કેટલી યે વાતો કહેતો. નાનું સરખું આટલુંક એવું જપાન. એની એક બાજુ રશિયા અને ચીન. રોજ ને રોજ કંઈ ને કંઈ કબ્જો તો હોય જ. આણી કોરથી ચીન કોણી મારે, આણી કોરથી રશિયા ડોળા ફાંડે. પણ જપાન તો અક્કડ ને અક્કડ ઊભું રહેતું. વખતે વખતે હાથમાં હથિયાર લઈ

ઊતરી પડતું. સેંકડો વાર એવી રીતે લડી-લડીને જીવતું રહેલું. આ બધું કેવી રીતે બનેલું તેની વાતો કામાચારૂ કહેતો. કામાચારૂ વાતો કહેતો ત્યારે તેનું મોઢું રાતુંચોળ થઈ જતું. “ જાપાન ! જાપાન ! ” એમ કહી જ્યારે જૂની લડાઈઓની તે વાતો કરતો ત્યારે પોતે જાણે લડાઈના મેદાન પર હોય એવો દેખાતો હતો. કોઈ કોઈ પ્રસંગે તો તેના હોઠ ધૂજી ઊઠતાં; કોઈ વાર આંખો લાલચોળ થઈ જતી. પણ પછી જ્યારે જાપાન જીત્યું એની વાત આવતી ત્યારે તેના મોઢા ઉપર હરખ દેખાતો, એની આંખોમાં તેજ દેખાતું અને એનું મોઢું હસી ઊઠતું. છોકરાંઓના ચહેરા પર એ જ ભાવો પ્રગટતા. પોતાના જાપાનની વાતો સાંભળીને છોકરાંઓનાં હૈયાં ઊછળતાં.

કામાચારૂને ગામ આખાનાં છોકરાં ઓળખતાં. કામાચારૂ વીશ વરસથી ઇતિહાસનો જ શિક્ષક, આખા ગામના માણસો એની પાસે ભણી ગયેલા. ‘ કામાચારૂ ’ નામ આવ્યું કે સૌને એ જ યાદ આવે. કામાચારૂ એટલો બધો જાણુતો છતાં એટલો જ એકલો રહેવા-

વાળો. અમસ્તો જ્યાં ત્યાં તે જતો નહિ; જેની તેની દોસ્તી કરના નીકળતો નહિ; જે તે જાત-જાતનાં કામોમાં ભગ લેતો નહિ. એક ભલો ઇતિહાસ, એક ભલી એની નિશાળ ને ભલા એના નિશાળિયા. કામાચારૂ ઇતિહાસ અને ઇતિહાસશિક્ષણની ખરી સેવા કરતો. ઇતિહાસમાં તે રસબસ તરબોળ રહેતો.

કામાચારૂ ભણાવતાં ભણાવતાં સાઠ વરસનો ડોસો થયો. આંખો જરા ઊંડી ગઈ; નેણુ અને મૂછો તથા માથાના વાળ ઘોળા થઈ ગયા. પોતે ઊંચો હતો એટલે કેડથી જરા વળી ગયો હતો, છતાં તે લાકડીને આધારે ટટાર ચાલવાનો પ્રયત્ન કરતો. છતાં તે ઇતિહાસ ભણાવતો ત્યારે એટલો ને એટલો જ જોસમાં આવી જતો; લડાઈની વાતો કરતો ત્યારે હજી પણ તેનો ચહેરો લાલ થઈ જતો ને હાથપગની નસો જડી થઈ જતી; અને ઘડપણને લીધે આગલા ત્રણ દાંત પડી ગયેલા તેથી જુસ્સામાં અને ઉતાવળમાં તે ખોલવા જતો ત્યારે જરા જરા તોતડું ખોલાઈ જવાતું. છતાં ઇતિહાસના પાઠમાં તોફાનીમાં તોફાની

છોકરાઓને તેની મશ્કરી કરવાનું મન થતું નહિ. વાતો સાંભળવામાં કામાચાડ કેવો છે ને કેવું બોલે છે તેનું તેમને ભાન પણ ન રહેતું.

કામાચાડ છેક ઘરડો થવા આવ્યો. પણ કોખેના પંચે તેને ઇતિહાસ ભણાવતો બંધ ન કર્યો. એના જેવો બીજો ઇતિહાસશિક્ષક ક્યાંઈ જડતો ન હતો. કામાચાડ હવે બહુ વધારે જીવવાનો ન હતો; પોતે પણ સમજતો હતો. જેટલું ભણાવાય તેટલું તે ભણાવ્યા જ કરતો. બાપદાદાની વાતો જેટલી થાય તેટલી કર્યા જ કરતો. એના મનને ખાતરી હતી, ભલે પોતે આજ મરી જાય કે કાલ મરી જાય, ભલે આજે ચીન અથવા રશિયા જપાન પર ઊતરી આવે, જપાનના છોકરા બહાદુર છે, જપાનના છોકરા બાપદાદાની કીર્તિ જાણે છે, જપાનના છોકરાઓએ જપાનની આબરૂ સાચવી જાણી છે. જપાનના છોકરા કોઈ દિવસ પણ અપજશ લઈને પાછે પગે નહિ હઠે એવી ખાતરી હોવાથી તેના મનમાં એમ ન હતું કે “અરેરે ! મેં નજરોનજર જળરી લડાઈ જોઈ નહિ. અરેરે ! ઇતિહાસને મેં મારી આંખે ન ભાળ્યો. અરેરે !

મારા પાણીદાર છોકરાઓને પાણી બતાવતાં મારી આંખે મેં નિહાળ્યા નહિ ! ” એના મનને ખાતરી જ હતી; કામાચારૂને જિંદગીનો સંતોષ થઈ ગયો હતો.

પણ એટલામાં રશિયા ને જાપાન વચ્ચે સળગી. રશિયાએ જાપરી તૈયારીઓ કરીને જાપાન ઉપર ઊતરવા માંડ્યું. આવડું જ નાનું એવું જાપાન ને આવડું મોટું રશિયા ! મોટાં દળનાં દળ ઊતરવા માંડ્યાં; એટલાં બધાં લશ્કર કે જાણે દરિયો ઊછળ્યો !

જાપાન તો નાનું એવું. જાપાનના માણસો પણ કેટલા ? તો યે જાપાન લડવા માટે ખડે પગે થઈ ગયું. “ મારું જાપાન ! કેણુ છે એના ઉપર હાથ નાખનાર ? ” રશિયા હોય કે એનો બાપ હોય; એક હોય કે એક અબજ હોય; જાપાન, મારું જાપાન, રશિયાના હાથમાં નહિ જ જાય ! ” જાપાન એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી ગાજી ઊઠ્યું. હજારો જીવાનો હથિયાર લઈ સેનાની ભરતીમાં બેડાઈ ગયા. રશિયા સામે જાપાને મોરચા માંડી દીધા.

રશિયા અને જાપાન વચ્ચે જંગ જમ્યો. સેંકડો જાપાન અને હજારો રશિયાના માણસો રોજ રોજ લડાઈના મેદાન પર માર્યા જાય છે. સેંકડો માતાઓ સાંજ પડ્યે દીકરા વિનાની થઈ જાય છે. સેંકડો સ્ત્રીઓ સાંજ પડ્યે પાત વિનાની થઈ જાય છે, ને સેંકડો છોકરા નળાપાં થઈ જાય છે. મહાન જંગ ચાલી રહ્યો છે. “જાપાન, જાપાન! અમારું જાપાન! એ માટે અમે મરશું અને એ માટે જીવશું!” એ જ વાત ને એ જ એક સવાલ થઈ રહ્યો છે.

લડાઈ વધતી ચાલી. ગામેગામના નાયકો સિપાઈઓ સાથે આવતા જાય છે. આજે કોબેથી લશ્કર આવવાનું છે. લોકો કહે છે : “કોબેનો એકેએક જુવાન લશ્કરમાં જોડાઈ ગયો છે; એકેએક છોકરી લશ્કરમાં સામેલ થઈ ગઈ છે. કોબેનું લશ્કર સૌથી મોટું થશે. આવખતે કોબે રશિયાને હંફાવશે. ધણું જીવો કોબે. ધણું જીવો કોબેના સૈનિકો.”

દેશ આખાની આંખ આજે કોબે અને તેના સિપાઈઓ તરફ મંડાઈ ગઈ છે. આજે કોબે દિવસ જીતશે.

કોળેના સિપાઈઓની છાવણી પડેલી છે. એક ખુટ્ટો ઘોળા વાળવાળો લાંબો પણ જરા વળેલો આદમી છાવણી સામે ઊંચા ટેબલ પર ઊભેલો છે. કોઈ જૂના પુરાણા ખુઝુર્ગી સિપાઈ જેવો દેખાય છે. પોતે હથિયારખંધ છે. ધરડો છતાં આંખમાં ખૂન ભરેલું છે, અવાજમાં ભેસ છે, પગમાં પાણી છે. છાવણીનો એ વડો અમલદાર હોય એમ સહેજમાં દેખાય છે.

કોળેની છાવણીનો એ વડો અમલદાર— કોણ હશે એ અમલદાર ? કોણ હશે એ ખુઠિયો અહાદુર ?

કામાચારૂ ?

હા; લાગે છે તો કામાચારૂ જ. પણ એ તો ઇતિહાસનો શિક્ષક છે; એ તો મહેતાજી છે. અરે ! એ તો ભણાવી જ જાણે; એ વળી લડશે કેમ ને જીતશે કેમ ? એ વળી તલવારને ખેલી જાણશે ? હા, એ જ ઇતિહાસનો શિક્ષક કામાચારૂ છે. આજે મહાન જંગ સાંભળીને એનું ધરડું લોહી તપી આવ્યું છે. આજે તે લડાઈના મેદાન પર ઊતરી આવશે; આજે તે

તલવારને ખેલી બતાવશે.

કોખેના જબરજસ્ત ચોકમાં લશ્કરના સિપાઈઓ હારબંધ ઊભેલા છે; જાણે કે નિશાળમાં છોકરાઓ ઊભા હોય ! એક ટેબલ પર કામાચારૂ ઊભો છે; કેમ જાણે અત્યારે પણ ઇતિહાસનો પાઠ આપવો હોય ? અને સાચે જ અત્યારે પણ કામાચારૂ પાંઠ જ ભણાવતો હતો. બધા સિપાઈઓ એના નિશાળિયા હતા; બધા એની પાસેથી જ ઇતિહાસ શીખ્યા હતા; બધા એની પાસેથી જ દેશપ્રેમ શીખ્યા હતા. એણે જ બધાઓમાં દેશપ્રેમની જ્વાળા સળગાવી મૂકી હતી; એણે જ એમને બધાને ઘડ્યા હતા ! અને પણ એ એ જ કામ કરવા ઊભો હતો. આજે પણ તે ઇતિહાસનો શિક્ષક હતો. આજે પણ તે ઇતિહાસની જ વાત કરેવાનો છે. પણ એ ઇતિહાસની વાત ગઈ કાલની નહિ; એ લડાઈઓની વાત જૂનીપુરાણી નહિ; એ હારજીતની કથાઓ બસો પાંચસો વર્ષની નહિ. પણ આજ તો એ આજની વાત કરવાનો છે; આજની લડાઈની વાત કરવાનો છે; આજની જીતની વાત કરવાનો છે. આજ સુધી એણે

ઘતિહાસના ઘણા પાઠો આપ્યા હતા; ઘણી વાતો કહી હતી. આજે તે છેલ્લો જ પાઠ આપવાનો હતો, અને આજે તે એક જ વાત કહેવાનો હતો.

જેમ માસ્તર સોટી ઉપર હાથ રાખીને કે હાથની આંકણી હલાવીને ભણાવતો જાય, તેમ કામાચારૂ તલવાર રમાડતો રમાડતો બોલ્યો.

પહેલો જ શબ્દ બોલ્યો ત્યાં તો ચારેકોર શાંતિ શાંતિ થઈ ગઈ. માસ્તર સોટી પછાડે કે એકાદ છોકરાને તમારો મારે ત્યારે જે શાંતિ ફેલાઈ જાય તેવી શાંતિ ફેલાઈ ગઈ. જૂના ઘતિહાસ—સિપાઈ એ ધીમેથી પોતાનો છેલ્લો પાઠ આપવા માંડ્યો—

“ છોકરાઓ ! અરે ભૂલ્યો, સિપાઈઓ ! ના ના; હું તો તમને છોકરાઓ જ કહીશ. તમે મારા છોકરાઓ અને હું તમારો કામાચારૂ : ઘતિહાસનો શિક્ષક. હું તમને છોકરાઓ જ કહીશ. વારુ ત્યારે, છોકરાઓ ! આજનો પાઠ કરવાનો છે, સાંભળવાનો નથી. તે કરવા માટે જ સાંભળજો. છોકરાઓ ! ચાલો, રણના મેદાન

પર ચાલો. ચાલો, જલિમ રસિયાની સામે
 ચાલો. ચાલો, એ પરદેશી દુશ્મન સામે ચાલો.
 ચાલો, બેશ કદમ ચાલો. ચાલો, દળવાદળ
 ચાલો; હોંશે હોંશે ચાલો. ચાલો અને મેદાને
 ઊતરો. મેદાને ઊતરો અને રશિયાને જોર કરો;
 નસાડો, ભગાડો, અને દૂર કરો ! આપણું આ
 જપાન; આપણો જ આ દેશ. આપણો આ
 પુરાણો દેશ. બાપદાદાનું આપણું વતન ! કેવા
 સુંદર એના પર્વતો છે ! કેવી સુંદર એની
 નદીઓ છે ! કેવાં સુંદર એનાં ખેતરો છે ! કેવાં
 સુંદર એનાં જનવરો ને પક્ષીઓ છે ! એ આપણું
 છે, આપણું પોતાનું છે. રશિયાને તે બેઠ્ઠાં
 છે; રશિયાને તેના ધણી થવું છે. ચાલો, એકેએક
 લોહીનું ટીપું આપી દઈએ પરંતુ જપાનને
 બચાવીએ. જીવતર જય પણ જપાન ન જય.
 માથું પડે પણ જપાનીઝ બચ્યો નહિ ડગે. ગમે
 તે થાય પણ કોબેસિપાઈ નહિ હઠે !

“છોકરાઓ ! આજ દિવસ સુધી ઇતિ-
 હાસને ભણ્યા. આજ દિવસ સુધી શૂરાનાં ગીત
 ગાયાં. આજે તો આપણે જ ઇતિહાસ કરી
 નાખીએ. આપણે એવું કરીએ કે આપણું

ગીતો બીજા ગાય. ચાલો, હોંશિયાર છોકરાઓ !
 ચાલો. લડીને જાપાન રાખવા ચાલો. મરીને
 જાપાન બચાવવા ચાલો. જેજે, જાપાનને છાતી
 પર રાખજે. ગોળીથી છાતીનું માંસ ભલે જય
 પાણુ હૃદયમાંથી જાપાન નામ ન ખસે ! ચાલો.
 જય, જાપાન ભૂમિનો જય ! જય, કોબેના
 સિપાઈઓનો જય ! જય, કોબેના નિશાળિયા-
 ઓનો જય !

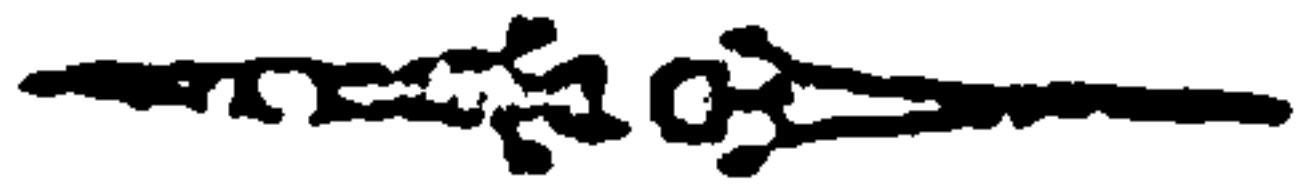
છેલ્લો પાઠ અપાઈ ગયો ને લશ્કરે કૂચ
 કદમ કરી. મોઢા આગળ કામાચારૂ ને પાછળ
 ઓના નિશાળિયા.

કામાચારૂ અને કોબેના નિશાળિયા રશિયા
 સામે ચડ્યા. અને ખરેખર રંગ રાખ્યો એ
 કોબેના નિશાળિયાઓએ ને એની નિશાળના
 એ મહેતાજીએ. રંગ રાખ્યો ઇતિહાસના એ
 શિક્ષકે ને ઇતિહાસના ભણતરે. કામાચારૂ દેશ
 આખાનો નાયક થઈ પડ્યો, લાખો સિપાઈઓ
 કામાચારૂની સરદારી નીચે ખડા થઈ ગયા. કામા-
 ચારૂએ એમને ઇતિહાસનું પાણી ચડાવ્યું;
 બાપદાદાની ટેક સંભળાવી અને રશિયા સામે
 જાપાનને અક્કડ રાખ્યું.

આખરે જાપાન જીત્યું ને રશિયા હાર્યું;
રશિયા હાર્યું ને જાપાન જીત્યું.

આજે જાપાનમાં ઇતિહાસ ચાલે છે. ત્યાંના
ઇતિહાસના શિક્ષકને કોઈ ઇતિહાસનો શિક્ષક
નથી કહેતું; તેને ‘કામાચારૂ’ એવું જ નામ
આપેલું છે. કામાચારૂ એટલે ઇતિહાસનો
શિક્ષક એવો અર્થ આજે થઈ ગયો છે.

થીઆસાં

થીઆસાં તિળેટમાં થઈ ગયો. ભૂગોળનો એ અચ્છો શિક્ષક હતો. આખી દુનિયાની ભૂગોળ તેને મોઢે હતી; ચોપડીમાં જોઈને તે કદી ભણાવતો ન હતો.

તેની ભણાવવાની રીત પણ અદ્ભુત હતી; તે ભૂગોળ ગોખાવતો નહિ; ડુંગરા ને નદીઓનાં નામોના હારડા તે માંએ ખાલાવતો નહિ. તે છોકરાઓને મુસાફરીએ લઈ જઈને, ભૂગોળની વાર્તાઓ કહીને અને એવી કેટલીયે નવી નવી રીતે ભૂગોળ ભણાવતો.

છોકરાઓ તેના ઉપર ખુશીખુશી રહેતા. બીજા બધા શિક્ષકોમાં થીઆસાં છોકરાંઓને બહુ વહાલો હતો. એનું નામ દરેક છોકરાના હોઠ ઉપર રહેતું. કોઈ છોકરો એવો ન હતો કે તેને ભૂગોળનો પાઠ અધરો લાગે.

થીઆસાં અઢાર વર્ષની ઉંમરે નિશાળમાં હાજર થયો. ચાલીસ વર્ષ તેણે એકલી ભૂગોળ

જ શીખવ્યા કરી. આખા ગામના અને આખા તિબેટના, હજારો છોકરાઓ તેની પાસેથી ભૂગોળ શીખ્યા હતા. આખા તિબેટમાં થીઆસાં ભૂગોળના શિક્ષક તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો.

તેણે ભૂગોળમાં કંઈકંઈ વાતો શીખવી હતી. દુનિયામાં કોણ છે અને શું કરે છે, દુનિયામાં શું શું થાય છે ને ક્યાં ક્યાં થાય છે, દુનિયામાં શું શું સુંદર છે ને ક્યાં ક્યાં છે; તે બધું તેણે તિબેટના છોકરાઓને બણાવ્યું હતું. સેંકડો તિબેટીઓ ભૂગોળ ભણી દુનિયા ફરવા નીકળતા હતા. સેંકડો દુનિયામાંથી સારું સારું પોતાને ત્યાં લાવતા ને તિબેટનું સારું સારું કેટલું ચે બહાર લઈ જતા. જેમ દુનિયા પાસેથી લાવવા જેવું ધણું હતું તેમ તિબેટમાંથી મોકલવા જેવું પણ ધણું હતું.

તિબેટનો દરેકેદરેક જણ આખા તિબેટમાં ફરી વળ્યો હતો. તિબેટ—પોતાનો દેશ જેવાની થીઆસાં દરેકને એવી તો ભૂખ લગાડતો કે તે જોયા વિના કોઈને ચેન જ ન પડે.

નિશાળના બધા વર્ગોમાં થીઆસાં ભૂગોળ,

જ ભણાવતો. જ્યારે નિશાળનું ભણુતર પૂરું થતું ત્યારે તે ભણી ઊતરતા છોકરાઓને છેલ્લો પાઠ આપતો. દરેક વર્ષે નીકળી જતા છોકરાઓને છેલ્લો પાઠ મળતો, ને પછી છોકરાઓ પોતપોતાના કામકાજે લાગી જતા.

એમ કરતાં ચાળીશ વર્ષ વીતી ગયાં. ને આજ સુધીમાં ચાળીશ છેલ્લા પાઠો થીઆસાંએ આપ્યા હતા. આજે તેનો છેલ્લામાં છેલ્લો પાઠ-એકતાળીશમો પાઠ હતો. આ પાઠ નિશાળમાંથી છેલ્લા ભણી ઊતરનારાઓને જ માત્ર ન હતો; આ પાઠ ભણી ગયેલા બધાઓ માટે હતો.

થીઆસાં ૪૦ વર્ષની દેશસેવા કરી આજે ભણાવવાના કામમાંથી ધૂટે થતો હતો. આટલાં વર્ષોની મહેનત પછી તે આરામ અને શાંતિ માટે જતો હતો. આજે તેનો વિદાયદિન હતો. તમામ ભણેલા વિદ્યાર્થીઓને છેલ્લી વારની ભૂગોળ ભણાવી લેવાનો તે દિવસ હતો.

તિબેટીઓની જંગી સભા વચ્ચે એક માચડો હતો. થીઆસાં તે દિવસના રાત્ર જેમ બેઠો હતો; સામે હજારો વિદ્યાર્થીઓ બેઠા હતા.

જેઓ થીઆસાંને મૂછે ઊગતી હતી ત્યારે તેની આગળ ભણ્યા હતા તેઓ ત્યાં હાજર હતા; તગતગતા ગાલોવાળો જુવાન થીઆસાં જુવાનીના તોરમાં ભૂગોળમાં માત્ર દેશપ્રેમ જ શીખવતો હતો તે વખતે જેઓ તેની પાસે ભૂગોળ ભણ્યા હતા તેઓ પણ ત્યાં જ હતા; જેઓ જરા ભરાવદાર મૂછે અને જરા ગંભીર થતી આંખવાળા થીઆસાં પાસે ભૂગોળનું ભણતર ભણ્યા હતા તેઓ પણ ત્યાં જ હતા; મૂછેના બાલમાં અને માથામાં પહેલવહેલા જ ઘોળા વાળ આવ્યા તે વર્ષમાં થીઆસાં પાસે ભણેલા વિદ્યાર્થીઓ પણ ત્યાં હાજર હતા; છેક ઘોળી મૂછે ને માથાના સાવ ઘોળા વાળવાળા થીઆસાં આગળ છેક હમણાં ભણી ઊતરેલા છોકરાઓ પણ ત્યાં જ હાજર હતા.

આજે સૌ થીઆસાંને માન આપવા આવ્યા હતા. આખા તિળેટને ખૂણેખૂણેથી ભૂગોળના વિદ્યાર્થીઓ આવ્યા હતા.

વિદ્યાર્થીઓએ બાષણો કર્યા; હાર અને તોરા પહેરાવ્યા; પુશાલીના પોકારો કર્યા. વિદ્યા-

થીઓ માન આપી રહ્યા.

હવે થીઆસાંનો વારો આવ્યો. તેણે નકશો કાઢ્યો ને ટાંચ્યો. હાથમાં લાંબી લાકડી લીધી.

સભા આખી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. થીઆસાં જવાબ રૂપે શું જોલશે ? કેવા ઉદ્ગારો કાઢશે ? સાંભળવા માટે એકેએક વિદ્યાર્થી તલસી રહ્યો હતો. થીઆસાં ‘ સદ્ગૃહસ્થો અને સન્નારીઓ ’ જોલ્યો નહિ. ભાષણકર્તા જેમ ઊભો રહ્યો ને જોલ્યો નહિ. તે શિક્ષક હતો અને શિક્ષક જેવો દેખાતો હતો. લાંબી લાકડી નકશામાં આવેલ તિબેટ પર મૂકીને માસ્તર રોજ વર્ગમાં જોલે તેમ જ તે જોલ્યો : “ જુઓ, આ તિબેટ છે. જોયું છે ? ”

છોકરાઓ-નાના અને મોટા, મૂછ વિનાના અને મૂછવાળા, જુવાન અને આઘેડ, બેઠું જ રહ્યા. થીઆસાં શું જોલે છે ? ભાષણ કરે છે કે ફરીને પાછો એ જ જૂનો પાઠ આપે છે ?

ખરે જ થીઆસાં ભાષણ નહોતો કરતો; પણ ભૂગોળ શીખવતો હતો. ભૂગોળમાં આજે તે ફરીને એક વાર છેલ્લો પાઠ આપતો હતો.

પોતાના બધા વિદ્યાર્થીઓને પાઠ આપતો હતો.

થીઆસાંએ ચલાવ્યું : “આ તિબેટ છે. આ તમારો તિબેટ છે. આ તિબેટીઓનો તિબેટ છે. જેઓએ આ તિબેટની ભૂમિનું પાણી પીધું છે, અન્ન ખાધું છે, હવા લીધી છે, તડકો અને ટાઢ લીધાં છે, વરસાદ અને બરફ લીધાં છે, તેઓનો આ તિબેટ છે. તમારો દેહ તિબેટનો છે, તમારું મન તિબેટનું છે; ને તિબેટ તમારો છે, તમારો છે, તમારો છે !

“દેશેદેશ સુંદર છે; તિબેટ પણ સુંદર છે. દેશેદેશનાં પક્ષીઓ સુંદર છે; તિબેટનાં પક્ષીઓ પણ સુંદર છે. દેશેદેશની જમીન, દેશેદેશની નદીઓ, દેશેદેશના પહાડો સુંદર છે; તિબેટની જમીન, નદીઓ ને પહાડો સુંદર છે. તમારો તિબેટ એટલો જ સુંદર છે, એટલો જ રસાળ છે, એટલો જ રળિયામણો છે.

“તિબેટ તમારો છે ને બીજા દેશો બીજાના છે. તિબેટનાં ખેતરો તમારાં છે પણ બીજા દેશનાં ખેતરો તમારાં નથી. તિબેટનું ધન તમારું છે ને તે બીજા કોઈનું નથી. તિબેટનાં

ઢેર તમારાં છે ને તે તમારાં જ છે. તમારું જ તિબેટ છે ને તમે તિબેટના જ છો.

“ છોકરાઓ ! યાદ રાખજો, તિબેટ તમારો છે. આવો રસાળ અને સુંદર, આવો ભવ્ય ને રમણીય તિબેટ તમારો જ છે. એક તસુ જેટલો તિબેટ કોઈનો નથી. આકાશથી પાતાળ સુધીનો તિબેટ તિબેટીઓનો છે. યાદ રાખજો, કોઈ એને પોતાનો કહી ન શકે. ધ્યાન રાખજો, કોઈ એને પોતાનો કરવા ન આવે. ખબરદાર રહેજો, કોઈ એને પોતાનો કરવા ચડી આવે તો ! તો તમે તિબેટ ફરતા ઊભા રહેજો; એકેએક માણસ ઊભા રહેજો. ઢાલની પેઠે, માતાની આડા ઊભા રહે. તેમ તમે ઊભા રહેજો. આવનારને કહેજો : ‘ આ અમારો તિબેટ છે. તારું હોય ત્યાં તું જ. અમે તારે ત્યાં નથી આવવાના. તું જ; જતો રહે. ’ પણ ન જાય અને પેસવા આવે તો ? તો ત્યાં ને ત્યાં ઊભા થઈ રહેજો. ખીલા જેમ ખોલાઈ જશે; એક તસુ પણ ના હલશે. કિલ્લો કરીને ફરી વળશે, અને પછી ખીજ દેશના તમને કાપી નાખીને હેઠા પાડે ત્યારે જ નીચે

પડને; તમારા મુડદા ઉપર પગ મૂકીને ખીજાઓ તિબેટમાં જાય ત્યારે જ તમે એને જવા દેને ! ”

છોકરાઓ એકધ્યાનથી થીઆસાંનો એ પાઠ સાંભળતા હતા. સભા મટીને એ આખું સ્થળ જાણે નિશાળનો એરડો બની ગયું હતું. બધા જાણે કે ફરીવાર ભૂગોળ ભણવા બેસી ગયા હતા. એકેએક શબ્દ તિબેટના મનમાં સોંસરવો ઊતરતો હતો; એકેએક માણસ ‘મારું તિબેટ ! મારું તિબેટ !’ બોલી રહ્યો હતો.

થીઆસાંએ ભાષણ પૂરું કર્યું. તેના ઘરડા ચહેરા ઉપર લાલ લોહીની સુરખી જરા જરા તગતગી આવી; તે વધારે ટટાર દેખાયો. તેની આંખ તેજથી ચળકતી હતી.

છેલ્લી વાર તિબેટ ફરતી લાકડી ફેરવી મોટેથી તેણે કહ્યું : “આ તમારો તિબેટ છે. આ તિબેટને જીવને ભોગે સાચવને ! ”

છેલ્લો પાઠ પૂરો થયો.

લોકો બોલ્યા : “ ખરો, થીઆસાં ખરો ! સાચેસાચ ભગોળનો શિક્ષક ! ”

આદરસ અને ક્રાન્સ

ક્રાન્સને થતું હતું કે આજે નિશાળે ન જઈ. તેને આજે કશું નહોતું ગમતું. હવા ભારે અને શાંત હતી. પગરવ ધીમો હતો. ચારેકોર ગંભીરતા હતી. દૂર દૂર દિવસ છતાં ચીખરી ચીસો નાખતી હતી. પેલા દૂરના મેદાનમાં જમન લોકોના લશ્કરની કવાયત ચાલતી હતી; એનો ન ગમે તેવો અવાજ કાને પડ્યા કરતો હતો. આજની સવાર જ કંઈક એવી હતી. નાના ક્રાન્સને નિશાળે જવાનું મન થતું જ ન હતું.

વળી નિશાળમાં આજનો પાઠ કૃદંતનો હતો. ક્રાન્સને એક તો વ્યાકરણ નહોતું આવડતું, ને એમાં વળી આજે કૃદંત હતા. ફ્રેન્ચ ભાષામાં કૃદંતના નિયમો છોકરાઓનો જીવ ખાઈ જાય એટલા બધા અધરા છે. ક્રાન્સને થતું હતું : “આજે નહિ ને કાલે જઈ. કાલે કૃદંત નહિ ભણવા પડે.”

પણ આખરે ફાન્ઝ નિશાળે જવા નીકળ્યો. જાણે તેના પગે જ તેને શાળા ભણી ઉપાડ્યો. નાની શેરી વટાવી મેદાનમાં થઈ ગામના ચોરા પાસે તે આવ્યો. ચોરા પાસે લોકોનું ટોળું એકઠું થયું હતું. ત્યાં કાળું પાટિયું ચોડેલું હતું ને તેના પર ચોડેલા છેલ્લા સમાચારો લોકો ભીડ કરી કરીને વાંચતા હતા. ધોરણ પ્રમાણે રોજ ને રોજ એ પાટિયા પર લડાઈના છેલ્લા સમાચારો આવતા. કોણ કોણ મૂઉં, કઈ કઈ લડાઈઓ જિત્યા અને હાર્યા, એ બધા બપોરે પાટિયા પર આવતા.

લોકોની ભીડ જોઈને ફાન્ઝને પણ ત્યાં જવાનું મન થયું. “જોઉં તો ખરો, આજના શા બપોરે છે ?” મન થયું પણ માંડી વાળ્યું. છેલ્લા સમાચાર જાણ્યા વિના તે નિશાળ ભણી આગળ ચાલ્યો. તેને મનમાં ખીક હતી, રખે ને હું મોડો થાઉં ને મહેતાજસાહેબ વઢે ! તે ઊલટો ઉતાવળે પગે ચાલી નીકળ્યો.

ફાન્ઝ નિશાળની નજીક આવ્યો. તેના મનમાં ધ્રાસકો પડ્યો. ખીકથી તેનું કાળજી

ઘડકવા લાગ્યું. “ નકકી આજે મોડો થયો છું અને નકકી માર પડશે ! ” કેમકે નિશાળનાં પારીપારણાં ખુલ્લાં હતાં.

હમેશ પ્રમાણે છોકરાઓની ગડબડ પણ સંભળાતી ન હતી; શાળાનાં પારણાં ધડોધ મટકાતાં ન હતાં; જેની તેની ટોપીઓ અંદર ઊડતી ન હતી; ચોપડીઓની ફેંકાફેંકી ચાલતી ન હતી, અને કોઈ છોકરો શિક્ષકની સોટી લઈ ટેબલ પર તડતડ પછાડી શિક્ષકની જેમ “ ચૂપ રહો, ચૂપ રહો ! ” એમ બોલી ગમ્મત ઉડાવતો ન હતો. ઊલટું અંદર અને બહાર અત્યંત શાંતિ હતી; એક પણ વિદ્યાર્થી સસળતો ન હતો; ગણગણાટ જેટલો અવાજ પણ આવતો ન હતો.

ક્રાન્સને પૂરી ખાતરી થઈ. “ હાય હાય, મોડો થયા ને મૂઆ ! હમણાં જ ભારે વલે થશે. મહેતાજી શું કહેશે ને શો જવાબ આપીશ ? ” એના ગાલ લાલચોળ થઈ ગયા. છાતી ખમણી ઘડકવા લાગી. ધૂજતા પગે તે પારણું ઉઘાડી ઓરડામાં પેઠો.

અને તેની નવાઈનો પાર જ ન રહ્યો! મહેતાજીએ તેની સામે જોયું પણ ઠપકો ન આપ્યો; તેના હાથમાં સોટી હતી પણ ધૂટી ન ફેંકી. ઊલટું તેણે ધીમેથી કહ્યું: “ફાન્ડ! અટ-તારી જગાએ બેસી જ. આ ઘડીએ અમે પાઠ શરૂ કરતા હતા; તું એકલો બાકી રહ્યો હતો!.

ફાન્ડ સડક જ થઈ ગયો. “આ શું? મહેતાજી શું બદલાઈ ગયા છે? શું પોતે બરા-બર સાંભળે છે ને દેખે છે? આવું તો આજે જ બન્યું કે મહેતાજી વઢ્યા નહિ. આ બધું વિચિત્ર શું છે?”

અને સાચે જ આજનો દેખાવ વિચિત્ર હતો. કેણુ જાણે કેમ પણ વિચિત્ર હતો. આખો ઓરડો જાણે કે ભુદો જ દેખાતો હતો. દરેક જણ શાંત, ગંભીર અને ટટાર બેઠું હતું. કંઈક મેળાવડો હોય, કે ઉત્સવ હોય કે કંઈક હોય એવું દેખાતું હતું. આજે કંઈક વિચિત્ર તો હતું જ.

મહેતાજી પણ વિચિત્ર જ દેખાતા હતા. તહેવારે જ પહેરે એવાં નવાં કપડાં આજે તેણે

પહેર્યાં હતાં. ટોપી, કોટ, પાટલૂન, બધું નવું હતું. એના હાથમાં આજે સોનાની તમાકુની ડાબલી હતી. આવું ફ્રાન્સે કે કોઈ વિદ્યાર્થીએ કદી નહોતું જોયું.

ફ્રાન્સ ચારેકોર જેવા લાગ્યો; આભો થઈને જેવા લાગ્યો. આજે આ લોકો વળી શા માટે આવ્યા હશે? ગામનો સુખી, ગામનો પટેલ, પેલો ભરવાડ, પેલો દરજી અને લુહાર, આ બધા આજે શું કામ આવ્યા હશે? કેમ જાણે પરીક્ષાનો મેળાવડો હોય! કેમ જાણે કંઈક નવો તહેવાર હોય! અને આજે તહેવાર તો કંઈ જ નથી. ફ્રાન્સ વિચારમાં ડૂબી ગયો.

એટલામાં મહેતાજી ઊઠ્યા. તેણે જરા ખાંખારો માર્યો. તેના ચહેરા ઉપર તેજ જરા ઓછું થયું. તે હસતા હતા પણ હસવું જાણે કે કરમાયલા ફૂલ જેવું હતું. ગંભીર અવાજ કાઢી તેણે કહ્યું : “ વહાલાં બાળકો ! આજે આ મારો છેલ્લો પાઠ છે. આજે હું તમને છેલ્લો છેલ્લો શીખવું છું. બર્લિનમાંથી હુકમ આવ્યો છે કે આદસસ અને લોરેનની નિશાળમાં હવેથી

ફેંચ ભાષા નહિ શીખવાય; હવેથી માત્ર જર્મન ભાષા જ શીખવાશે. આજે ફેંચ ભાષાનો આ મારો છેલ્લો પાઠ છે. ”

“ છેલ્લો પાઠ ? ફેંચ ભાષાનો છેલ્લો પાઠ ? હવેથી ફેંચ નહિ જ શીખવાય ? એને બદલે જર્મન શીખવાશે ? ” છોકરાઓ સડક થઈ ગયા; ફાન્ઝ તો હેબતાઈ જ ગયો ! તે મનમાં બોલ્યો : “ હં ! પેલા પાટિયા પરના છેલ્લા સમાચાર ! આ ફેંચનો છેલ્લો પાઠ ? ” તેના મનમાં થયું : “ મને તો ફેંચ જરા યે આવડતું નથી. અરેરે, ફેંચ શીખવાની મેં દરકાર જ ન કરી ! અને હવે તે કદી શીખાશે જ નહિ ! ”

ફાન્ઝે પોતાની ચોપડીઓ સામે બેસી. બધી ફાટલી ને તૂટલી હતી. ફાન્ઝે તેને કદી પણ સાચવી ન હતી; તેને તે ગમતી જ ન હતી. પણ આજે તે પોતાની ચોપડીઓ સામે પ્રેમભાવે બેઠો રહ્યો. ચોપડીઓ તેને મિત્રો જેવી લાગી. ચોપડીઓ તેને ગમવા લાગી. તે મનમાં બોલી ઊઠ્યો : “ મારી ચોપડીઓ ! મારી ફેંચ ભાષાની ચોપડીઓ ! ”

ફ્રાન્ઝે ઊંચે જોયું તો શિક્ષક પણ જુદો જ લાગ્યો. કેમ જાણે સાવ બદલાઈ જ ગયેલો. આજે તે ડરામણો મહેતાજી ન હતો; આજે તે ભાઈબંધ જેવો દેખાતો હતો. ફ્રાન્ઝની અજાયબી વધતી જતી હતી.

મહેતાજી આંગળી ચીંધી ફ્રાન્ઝને ઊભો કર્યો અને કૃદંતના નિયમો બોલી જવાનું કહ્યું. ફ્રાન્ઝે પાઠ કર્યો ન હતો; કૃદંત કેમે યાદ રહે તેવા ન હતા. એટલો બધો લાંબો અને કડા-ફટિયો પાઠ ! ફ્રાન્ઝ પૂતળા જેમ ઊભો રહ્યો; મોં નીચું ધાલ્યું. શો જવાબ આપવો ? એના માથામાં લોહી ધબધબ વહેવા લાગ્યું; પગ ધૂજવા લાગ્યા. હમણાં મહેતાજી શું કરશે ?

પણ એટલામાં મહેતાજી પ્રેમથી બોલ્યા :
“ ફ્રાન્ઝ ! ગભરાતો નહિ. આજે હું તને શિક્ષા નહિ કરું. તને અને તમને સૌને આજે એની મેળે જ ભારે શિક્ષા થઈ ચૂકી છે, અને ઘણી વાર એમ જ બને છે. આજનું કામ કાલ ઉપર રાખી મૂકીએ છીએ ને કાલ કદી આવતી જ નથી. આજ જય છે ને આપણે પરતાવું પડે.

છે. આજ દિવસ સુધી આદસસ અને લોરેન આપણા હતા. આપણા ઓટલે ફ્રેંચના હતા. આજ દિવસ સુધી આપણી જ નિશાળમાં આપણી જ માતૃભાષા ફ્રેંચ આપણે બણુવાની હતી. પણ આજ સુધી આપણે બેદરકાર રહ્યા; માતૃભાષાને પણ બણુવાની બેદરકારી કરી ! અને હવે ? હવે તો આજે લોરેન અને આદસસ ઉપર જર્મન લોકોનું રાજ્ય સ્થપાઈ ગયું છે. હવે ફ્રાંસની આ શાળાઓ જર્મનીની થઈ ચૂકી છે. હવે આ શાળામાં આવતી કાલથી ફ્રેંચને બદલે જર્મન ચાલશે. ઘરની ભાષાને બદલે પારકી ભાષા ચાલશે; ઘરની ભાષાને બદલે પરની ભાષા ચાલશે, કોઈકની ભાષા ચાલશે; આપણા દેશને જીતી લેનારની ભાષા ચાલશે; ઘણી થઈ બેઠેલાની ભાષા....”

બોલતાં બોલતાં મહેતાજીનો ચહેરો ઊકળી રહ્યો હતો. તેણે વળી આગળ કહ્યું : “ આપણી ફ્રેંચ ભાષા કેટલી સુંદર છે ! કેટલી મધુર છે ! કેટલી સ્વચ્છ છે ! લોકો જ્યાં સુધી પોતાની ભાષાને ચાહે છે, પોતાની ભાષાને છોડતા નથી,

ત્યાં સુધી ભાર નથી કે કદી પણ કોઈની સત્તા તેમના પર આખર સુધી ચાલી શકે. ભાષા જ એક એટલી શક્તિવાળી છે. ભાષા ગુલામીનું બારણું બંધ કરી શકે છે, અને સ્વાતંત્ર્યનું બારણું ભાષા ઉઘાડી શકે છે.”

પછી શિક્ષકે કહ્યું : “ચાલો, હું આપણી સુંદર ભાષા શીખવું. એનો કૃદંતનો સુંદર પાઠ શીખવું.”

અને જે પાઠ આજ દિવસ સુધી છોકરા--એને અધરો લાગતો હતો એ તેમને સાવ સહેલો ભાસ્યો; એકેએક શબ્દ તેઓ જાણે કે સમજતા હતા. ફ્રાન્સને પણ નવાઈ લાગી. “અરે, મારી બુદ્ધિ સુધરી ગઈ છે કે માસ્તર નવી રીતે શીખવે છે, કે છે શું? અધરો પાઠ મને પણ સમજાય છે!”

પણ પાઠ સહેલો નહોતો થયો; કોઈની બુદ્ધિ વધી નહોતી ગઈ. વાત એમ હતી કે આજે સૌ સાચોસાચ ભણવા ઉપર બેઠા હતા. તેમના મનમાં આજે માતૃભાષા ઉપર પ્રેમ આવ્યો હતો. વહાલી માતૃભાષાનું ભણતર

આજે છેલ્લું હતું !

શિક્ષક આજે જુદી રીતે શીખવતો હતો. જાણે કે આખી ફ્રેંચ ભાષા છોકરાઓના મનમાં ભરી દેતો હતો. પોતે જે જાણતો હતો એટલું બધું રેડી દેવા મથતો હતો. ફ્રેંચ ભાષા ફરી વાર ક્યારે ભણાવવાનું મળે ?

વ્યાકરણ શીખવી લીધું; એકેએક છોકરાને કડકડાટ આવડી ગયું. તો યે પદ્ધતિ કરાવ્યું. અને તેમાં શું શીખવ્યું, બબ્બર છે ? “ ફ્રાન્સ અને આલ્સસ. ” ‘ ફ્રાન્સ ’ ‘ અને ’ ‘ આલ્સસ ’ માત્રનું સાદું પદ્ધતિ જ નહિ; “ ફ્રાન્સ અને આલ્સસ એટલે ફ્રાન્સનું આલ્સસ, ફ્રાન્સની સાથે જોડાયેલું. ફ્રાન્સ ફ્રાન્સથી ધૂટું પડે તોપણ ‘ ફ્રાન્સ અને આલ્સસ. ’ જર્મન લોકો લઈ જાય તોપણ ‘ ફ્રાન્સ અને આલ્સસ. ’ બંને સાથે : જુદાં પડે તો યે સાથે ! ”

ત્યાર પછી શિક્ષકે કોપી લખાવી. એમાં પણ “ ફ્રાન્સ અને આલ્સસ ” એ શબ્દો જ લખાવ્યા. શાળાના ઓરડાની ભોંય ઉપર કોપી બૂકો સુકાતી હતી. એ આખો ઓરડો ‘ ફ્રાન્સ

અને આદસસ 'થી ભરાઈ ગયો હતો !

આજે છોકરાઓ કોપી ખૂંડે લખ્યે જ જતા હતા. જેમ તેઓ કાગળ ઉપર ફાન્સ અને આદસસ લખતા હતા, તેમ તેઓ હૃદયમાં પણ ફાન્સ અને આદસસ લખતા હતા.

ફાન્સ અને આદસસનું વ્યાકરણ ભણ્યા; તેની સૌએ કોપી લખી. હવે કવિતાનો વારો આવ્યો. શિક્ષક નવી કવિતા લાવ્યા હતા.

“ ફાન્સ અને આદસસ
આદસસ અને ફાન્સ ! ”

કવિતા છોકરાઓએ ગાઈ. ગજવી મૂકીને ગાઈ. ધરાઈ ધરાઈને ગાઈ. શિક્ષક અને છોકરાઓ આજે એકબીજાને ભૂલી ગયા હતા. આજે જ ખરું ભણતર ભણતા હતા. અને એ ભણતર જરા યે અધરું લાગતું ન હતું.

આખરે શિક્ષક ઊભો થયો. તેનો ચહેરો ફિક્કો દેખાયો. મનમાં જાણે કારી ઘા લાગતો હતો : “ ખસ હવેથી ફ્રેંચ ભાષા નહિ શીખવાય ! ” ટટાર થઈ, છાતી કાઢી, હિંમતથી તે બોલ્યો. તેના છેદલા શબ્દો બોલ્યો – છેદલો પાઠ બોલ્યો :

“મારાં બાળકો, વહાલાં બાળકો, મારાં વહાલાં બાળકો !”

પણ તેનું ગળું રૂંધાઈ ગયું. તેની આંખો ભીની થઈ ગઈ. બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ ન બોલાયું. આખરે ચાક લીધો ને પાટિયા પર લખ્યું : મોટા અને સ્પષ્ટ અક્ષરે લખ્યું—

“ઘણું જીવો ફ્રાન્સ !”

સૌ તેની સામે જોઈ રહ્યા. કોઈ એક પણ શબ્દ ન બોલ્યું. બધા સ્તબ્ધ થઈ ગયા.

માસ્તરે જવાની નિશાની કરી ને એક પછી એક છોડરો ગયો. બસ, થઈ રહ્યું; છેલ્લો પાઠ પૂરો થયો !

ઉત્તમ બાલ-કિશોર સાહિત્ય

સ્વ. ગિજુભાઈ સંપાદિત : દક્ષિણામૂર્તિ બાલસાહિત્ય

બાળવાર્તાઓ ૧ થી ૫ ...	સેટના ...	૧૦-૨૫
બાળલોકગીત સંગ્રહ ૧-૨ ...	..	૨-૦૦
બાલસાહિત્ય માળા (૮૦ પુસ્તકો) ...	..	૪૦-૦૦
બાલસાહિત્ય ગુચ્છ (૨૫ પુસ્તકો) ...	..	૧૪-૦૦
બાલસાહિત્ય વાટિકા-૧ (૩૨ પુસ્તકો) ...	..	૪૨-૫૦
બાલસાહિત્ય વાટિકા-૨ (૧૬ પુસ્તકો) ...	..	૨૩-૫૦
કિશોર કથાઓ ૧-૨ ૪-૦૦	ધર્માત્માઓનાં ચરિત્રો ૨-૫૦	
રખકુ ટોળા ... ૪-૫૦	ભગવાન શુદ્ધ ... (છપાશે)	

શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટ કૃત

મહાભારતનાં પાત્રો (૧૩ પુસ્તકો) ...	સેટના ...	૨૦-૫૦
રામાયણનાં પાત્રો (૬ પુસ્તકો) ...	..	૧૨-૦૦
હિંદુધર્મની આખ્યાયિકાઓ ખંડ ૧-૨ ..	..	૫-૫૦
શ્રીમદ્ લોકભાગવત ૭-૫૦	ભાગવતકથાઓ	૩-૫૦

શ્રી મૂળશંકર મો. ભટ્ટ કૃત

સાગરસમ્રાટ ... ૩-૫૦	પાતાળપ્રવેશ ...	૨-૫૦
સાહસિકોની સૃષ્ટિ ૬-૦૦	ખજાનાની શોધમાં	૨-૫૦

પાંચ વિશિષ્ટ ગ્રંથાવલિઓ

નગર ગ્રંથાવલિ...લે. ધીરજીલાલ ગજજર ...	સેટના	૮-૦૦
જ્ઞાન-વિજ્ઞાન ગ્રંથાવલિ...લે. ગિરીશ ગણાત્રા ..	..	૭-૫૦
કમલ કિતાબ (સચિત્ર ૧૦ પુસ્તકો) ...	..	૭-૫૦
ટારઝન ૧ થી ૧૦...લે. શંકર શાહ ...	..	૧૪-૫૦
સાહસકથાઓ (૨૫ પુસ્તકો) ...	..	૭૦-૦૦

આર. આર. શેઠની કંપની : મુબઈ-૨
અમદાવાદ-૧